

Р. М. Губавикладач кафедри права і публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила»
ORCID ID: 0009-0004-0807-436X

ФІЛОСОФСЬКІ, СВІТОГЛЯДНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ КОЗАЧЧИНИ

Актуальність статті полягає в тому, що державно-правова думка XVI-XVII ст. формувалася під впливом специфічних соціально-політичних умов та культурно-правових традицій, що визначали її філософські, світоглядні та правові засади. Філософськи цей період характеризувався поєднанням елементів православної традиції, впливу середньовічної політичної думки, зокрема ідей романтизму та народних уявлень про справедливість і право. Світоглядним підґрунтям козацької державності було прагнення до свободи, рівності та автономії, які відображалися в козацьких правових звичаях і суспільних інституціях. Правові засади державно-правової думки в середовищі козацтва включали елементи звичаєвого й магдебурзького права, а також практик, успадкованих від Київської Русі. Козацтво виступало як носій і захисник прав і свобод, відстоюючи ідею народного суверенітету в межах свого самоврядування. При цьому поняття суверенітету асоціювалося не з сучасним розумінням незалежності, а широким самоврядуванням в межах конкретних адміністративних меж. Як наслідок, XVI-XVII ст. були часом зародження автономістичних ідей. Формування Запорозької Січі як військово-політичного утворення стало ключовим моментом у розвитку автономістичних настроїв, що відображали прагнення до самоуправління і захисту власних інтересів. У статті розкрито філософські, світоглядні і правові підстави формування державно-правової думки українців у XVI – XVII ст. і прожемонстровано як ці ідеї вплинули на концепції відродження національної держави XIX – початку XX ст. Нами пропонується вважати першим мислителем, що здійснив теоретичне осмислення ідеї автономізму київського єпископа Й. Верещинського. Його ідея автономії не була винятково політичною ілюзією, а містила послідовний набір теоретичних підходів до організації влади в Речі Посполитій. Так, мислитель звернув увагу на потенційний занепад Речі Посполитої в разі пасивної та недалекоглядної політики щодо Наддніпрянської України, тобто ігнорування прав і вимог козаків. Й. Верещинський запропонував об'єднати території на яких проживали козаки в Задніпровське князівство, що на правах широкої автономії входило до складу Речі Посполитої. Окрім того, мислитель ідеалізував роль Києва як столиці майбутньої держави. Доведено, що ідеї Й. Верещинського були популярними серед мислителів початку XVII ст. і працях цілого ряду тогочасних філософів, зокрема С. Пекаліда, М. Пашковського, С. Саковича та ін. вони отримали продовження. Встановлено, що впродовж XVII – початку XVIII ст. розвиток ідей автономізму асоціювався з існуванням держави Гетьманщини і системи договорів, які заключали з московським царем, польським королем чи турецьким султаном, і які визначали повноваження гетьмана, старшини, рядових козаків, регулювали сферу фінансів, господарства, судочинства. Тобто реалізувався класичний варіант автономії, який при цьому не мав чіткого правового вираження. У XIX ст. відбулася активізація державно-правової думки і паралельно з ідеєю автономізму формується концепція федералізму, яка безпосередньо являла собою набір правових ознак з організації влади. На нашу думку, перша половина XIX ст.

Ключові слова: автономізм, державно-правова думка, Й. Верещинський, ідея держави, Гетьманщина.

Постановка проблеми. Державно-правова думка XVI-XVII ст. формувалася під впливом специфічних соціально-політичних умов та культурно-правових традицій, що визначали

її філософські, світоглядні та правові засади. Філософськи цей період характеризувався поєднанням елементів православної традиції, впливу середньовічної політичної думки,

зокрема ідей романтизму та народних уявлень про справедливість і право. Світоглядним підґрунтям козацької державності було прагнення до свободи, рівності та автономії, які відображалися в козацьких правових звичаях і суспільних інституціях.

Правові засади державно-правової думки в середовищі козацтва включали елементи звичаєвого й магдебурзького права, а також практик, успадкованих від Київської Русі. Козацтво виступало як носій і захисник прав і свобод, відстоюючи ідею народного суверенітету в межах свого самоврядування. При цьому поняття суверенітету асоціювалося не з сучасним розумінням незалежності, а широким самоврядуванням в межах конкретних адміністративних меж. Як наслідок, XVI-XVII ст. були часом зародження автономістичних ідей. Формування Запорозької Січі як військово-політичного утворення стало ключовим моментом у розвитку автономістичних настроїв, що відображали прагнення до самоуправління і захисту власних інтересів.

Ідеї самостійності та суверенітету в цей час були присутні, проте вони ще не набули повного розвитку. Суверенітет у сучасному розумінні не був домінуючою категорією, оскільки політична культура козащини орієнтувалася на боротьбу за автономію в межах більш масштабних державних утворень, таких як Річ Посполита. Разом із тим, ідея політичної незалежності поступово укріплювалася через збройні конфлікти, особливо під час Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, яка значно підвищила популярність ідеї створення самостійної держави. У цей період правові й політичні уявлення козацтва про державність тісно перепліталися з практичними потребами захисту власних територій і інтересів, що й сприяло розвитку конкретних державно-правових ідей.

Як наслідок, науково актуальним є питання розвитку державно-правових ідей в середовищі козацької старшини чи мислителів того часу, а також пошуку асоціативної залежності з концепціями національної держави, що розвивалися в XIX – на початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Методологічною основою нашого дослідження стали праці Г. Корольова, І. Куташева, Р. Михно, В. Нічик, Я. Сонько, Я. Стратія, В. Щербак та ін.

Метою дослідження є розкриття філософських, світоглядних і правових підстав формування державно-правової думки українців у XVI – XVII ст. і з'ясувати, як ці ідеї вплинули на

концепції відродження національної держави XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Багато сучасних дослідників саме період козащини вважають часом формування перших структурованих і теоретично обґрунтованих правових ідей, які передбачали шляхи відновлення державності. Закономірно, що більшість науковців спільні в своїй думці, що ці ідеї були автономістичного спрямування, що цілком закономірно на існуючі в той час суспільно-політичні відносини та загальні ідеї романтизму. Власне, в роботах українських правників та істориків права Г. Корольова [1], І. Куташева [3-4], Р. Михна [5], Я. Сонько [7], В. Щербака [10] та ін. конкретизовано, що саме в середовищі козацтва зародилася ідея забезпечення власних соціальних і національних прав, яка відтак трансформувалася в ідею національно-територіальної автономії.

На нашу думку, першим мислителем, що здійснив теоретичне осмислення ідеї автономізму був київський єпископ Й. Верещинський. Його ідея автономії не була винятково політичною ілюзією, а містила послідовний набір теоретичних підходів до організації влади в Речі Посполитій. Так у трактатах «Вірний шлях до більш швидкого й легкого заселення пустощів у руських областях Польського королівства, рівно ж до більш розумного захисту всієї української сторони від ворогів св. Хреста», «Спосіб осади нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства від всякої загрози без затрат для його королівської милості і коштів коронних» [8], «Громадський обов'язок заснувати лицарську школу в Україні для чоловічої молоді з земель Польської корони, а також заснувати Орден хрестоносців за мальтійським статутом на Задніпр'ї, в сусідстві з бусурманами і Москвою, для більш придатної оборони королівства Польського від всякої небезпеки» та «Війську запорозькому пресвітлий виказ, як і з боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпр'ї» [1], єпископ описав ідею козацької військово-політичної автономії в межах Речі Посполитої.

Загальні ідеї запропоновані Й. Верещинським можна звести до трьох ключових ідеологем. По-перше, мислитель звернув увагу на потенційний занепад Речі Посполитої в разі пасивної та недалекогоглядної політики щодо Наддніпрянської України, тобто ігнорування прав і вимог козаків. Особливу увагу Й. Верещинський звертає на економічний потенціал українських земель – потребу їх господарського

освоєння, а також їх роль як буфера в боротьбі проти турецько-татарських нападів. Ключовою умовою розвитку Наддніпрянщини Й.Верещинський вважав залучення українських козаків. Саме ідеї київського єпископа були основою до створення реєстрового козацтва. Окрім цього, він наголошує на важливості постійного управління Військом Запорізьким авторитетним гетьманом, який мав би керувати козацьким кошем з укріплених районів.

По-друге, Й.Верещинський запропонував об'єднати території на яких проживали козаки в Задніпровське князівство, що на правах широкої автономії входило до складу Речі Посполитої. За формою організації державної влади це мала бути монархія у вигляді спадкового князівства. Однак, з огляду на автономний статус князівства, влада князя обмежувалася волею короля. Безпосереднім обов'язком князя Задніпровського князівства було організації козаків для служби на користь короля. В контексті розвитку української козацької автономії Й.Верещинський детально прописує владні повноваження і соціальний статус козаків, яких він пропонував прирівняти у правах до шляхти. Все вільне населення князівства, було зобов'язане платити податки на користь держави [5, с. 397].

По-третє, Й.Верещинський окрему увагу приділяв правовому статусу столиці Задніпровського князівства і Запорізької січі. В першому випадку, він ідеалізує роль і значення Києва як столиці. У трактаті «Спосіб осади нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства від всякої загрози без затрат для його королівської милості і коштів коронних», він вказує на необхідності «забезпечити Київ виключним правом і вольностями, Магдебурським правом ... щоб кожне місто мало свої окремі упривілейовані герби», щоб «оборона надійніша в кожній коронній потребі бути могла, а столиця колись князівства Київського з величезними валами вже б на вічні часи ними охоронилася, і до того за ними, певна річ, як Бог на небі, не тільки вся земля Руська, але і вся Корона Польська, як за найліпшим муром, у безпеці від Москви завжди була» [8].

Стосовно Війська Запорозького Й. Верещинський пропонує зберегти за ним інститут гетьманства, самоврядування, традиційні військові звичаї, козацьке звичаєве право, судочинство та взагалі розташування на Лівобережжі. Козацтво мало виконувати роль шляхти при правителю.

Загальну оцінку державницьких поглядів Й.Верещинського описав І.Куташев, заявивши,

що мислитель бачив «Україну з центром у Києві як окрему націю, окремих народ, котрий перебуває на правах автономності від Польського королівства» [3, с. 424].

Найбільш цікавим є те, що ідеї Й.Верещинського були популярними серед мислителів початку XVII ст. і працях цілого ряду тогочасних філософів, зокрема С.Пекаліда, М.Пашковського, С.Саковича та ін. вони отримали продовження. Найбільш цікавими є ідеї С.Пекаліда – польського філософа, що був особистим літописцем князів Острозьких. Власне, у трактаті «Острозька війна», в якому описується придушення князем Острозьким козацького повстання під проводом С.Наливайка, дається детальний опис двох можливих форм державності в Україні. Так, С.Пекалід вказує на можливість існування князівської України (в цьому випадку він повторює концепцію Й.Верещинського – авт.) та концепції козацької України (в цьому випадку висловлюється оригінальна ідея національної держави – авт.). Серед українських вчених домінуючою є думка, що С. Пекалід розглядав державу як «очолювану королем природну організацію людей, що складається з різних станів, кожний з яких посідає відповідне місце у соціально-політичній ієрархії. Король уявляється символом державної єдності, запорукою її внутрішнього спокою і зовнішньої безпеки, тобто королівська влада визначалася гуманістом як вища політична цінність, оскільки була втіленням національної і державної єдності» [6, с. 162-163]. В цьому випадку варто говорити про дві складові – ідею природного права і відповідно договірної концепції держави, а також ідею сильного правителя – монарха.

Ідеалізацію правителя в творі С. Пекаліда можна пояснити тим, що він був придворним писарем князів Острозьких, а також захоплювався численними збройними виступами козаків. Він зокрема возвеличує так звані «справедливі війни», які ведуться за волю і свободу народу [4, с. 180]. Закономірно, що образом ідеального правителя для С. Пекаліда був князь Костянтин Острозький.

Концепцію козацької автономії розвивав також К. Сакович. Він, відсилаючись до ідеї природного права і права кожного народу на створення власної держави, запропонував концепцію української удержави в складі Речі Посполитої. Більше того, мислитель довів спадкоємність і взаємозв'язок козацької і Київської (Давньоруської) держави.

Пояснюючи право українського народу на власну державу, К.Сакович апелює до постулату природного права кожного народу жити вільно. На його думку, свободу мають ті, що боронять вітчизну. Козаки для К. Саковича – спадкоємці традицій Київської держави, її політичних цінностей та військової доктрини. Ідеалом правителя для К.Саковича був гетьман П. Конашевич-Сагайдачний, описуючи постать якого він зауважив: «як мужність запорожців королі пізнали, то їм за герб такого рицаря признали. Вітчизні він готовий завжди послужити і за її свободу голову зложити. А треба, то землею він пройде, водою, до всього має вправність і прудкий до бою» [1, с. 300]. В цьому випадку С.Пекалід та К.Сакович сформувавали ідеологему монаршої влади в Україні та концепцію національного елітаризму, яку на початку ХХ ст. активно розвивав В.Липинський.

Отже, перше теоретичне обґрунтування ідеї автономізму відбулося на межі ХVI – ХVII ст. українськими публіцистами, які ідеалізували козацькі звичаї, цінності та підходи до організації влади – зокрема роль гетьмана, як монарха. Цікаво, що ці ідеали лягли в основу двох світоглядних ідей українського державотворення – федералістсько-автономістської та консервативно-монархістської. У першому випадку, було запозичено ідею боротьби за права і свободи, а в другому – обрано інститут гетьманства, як традиційну форму організації влади.

Впродовж ХVII – початку ХVIII ст. розвиток ідей автономізму асоціювався з існуванням держави Гетьманщини і системи договорів, які заключали з московським царем, польським королем чи турецьким султаном, і які визначали повноваження гетьмана, старшини, рядових козаків, регулювали сферу фінансів, господарства, судочинства. Тобто реалізувався класичний варіант автономії, який при цьому не мав чіткого правового вираження. У ХІХ ст. відбулася активізація державно правової думки і паралельно з ідеєю автономізму формується концепція федералізму, яка безпосередньо являла собою набір правових ознак з організації влади. На нашу думку, перша половина ХІХ ст.

Висновки. Таким чином, в кінці ХVI – ХVII ст. в середовищі українських світської і духовної інтелігенції сформувалися перші правові ідеї, які апелювали до ідеї суверенітету, як умови забезпечення широкої автономії і сукупності національних, соціальних і релігійних прав. Одним із перших хто розробив цілісну концепцію української держави, як автономії Речі Посполитої був Й.Верещинський. Пізніше, його ідеї підтримали

і розвинули С.Пекалід та К.Сакович, а форма організації влади так званого Задніпровського князівстві стала праобразом державної організації Гетьманщини часів Б.Хмельницького.

Список використаної літератури:

1. Війську запорозькому пресвітлий виказ, як і з боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпров'ї. Ізборник 2. Українська суспільно-політична думка. Переклади текстів ХVI–ХVII ст. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9-ти т. Київ : Дніпро, 2001. Т. 2, 3. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus23.htm>
2. Корольов Г. Козацький автономізм ХVIII ст.: характер і тенденції. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2010. 17. С. 110–117.
3. Куташев І. Політична думка доби становлення козацької держави. *Наукові записки.* 2005. Вип. 30. Кн. 2. С. 420–434. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kutashev_politychna.pdf
4. Куташев І. Політичні ідеї періоду становлення Козацької держави. Політичні ідеї періоду становлення Козацької держави. *Політичний менеджмент.* 2007. № 2. С. 176–186. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kutashev_politychni-1.pdf
5. Михно Р.І. Витоки ідеї “автономізму” як парадигми відродження національної держави. *Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.* Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 12. С. 395–399.
6. Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (ХVI – початок ХVII ст.). К., 1990.
7. Сонько Я.В. Договори з Річчю Посполитою у формуванні Української державності: історико-право-вий аспект. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки». 2019. Т. 30(69). № 5. С. 30–35.
8. Спосіб осади нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства від всякої загрози без затрат для його королівської милості і коштів коронних. Ізборник 1. Українська суспільно-політична думка. Переклади текстів ХVI–ХVII ст. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9-ти т. Київ : Дніпро, 2001. Т. 2, 3. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus22.htm>
9. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. Т. II. Кн. 1. К., 2001.
10. Щербак В.О. Становлення ідеї козацької автономії. *Наукові записки НаУКМА.* 2009. Т. 91 : Історичні науки. С. 4–8.

Huba R. M. Philosophical, ideological and legal foundations of state and legal thought of the Cossack Period

The relevance of the article lies in the fact that the state-legal opinion of the XVI-XVII centuries. Was formed under the influence of specific socio-political conditions and cultural and legal traditions, which determined its philosophical, worldview and legal foundations. Philosophically, this period was characterized by a combination of elements of the Orthodox tradition, the influence of medieval political thought, in particular the ideas of romanticism, and folk ideas about justice and law. The ideological basis of Cossack statehood was the desire for freedom, equality and autonomy, which were reflected in Cossack legal customs and social institutions. The legal foundations of state-legal thought among the Cossacks included elements of customary and Magdeburg law, as well as practices inherited from Kyivan Rus. The Cossacks acted as a carrier and defender of rights and freedoms, defending the idea of national sovereignty within the limits of their self-government. At the same time, the concept of sovereignty was associated not with the modern understanding of independence, but with broad self-government within specific administrative boundaries. As a result, the XVI-XVII centuries. were the time of origin of autonomist ideas. The formation of the Zaporizhzhya Sich as a military-political entity became a key moment in the development of autonomist attitudes that reflected the desire for self-government and the protection of one's own interests. The article reveals the philosophical, ideological and legal foundations of the formation of the State and legal thought of Ukrainians in the XVI – XVII centuries and demonstrates how these ideas influenced the concepts of the revival of the national state in the nineteenth - early twentieth centuries. His idea of autonomy was not a purely political illusion, but contained a consistent set of theoretical approaches to the organization of power in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Thus, the thinker drew attention to the potential decline of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the event of a passive and short-sighted policy toward Naddniprianshchyna, i.e., ignoring the rights and demands of the Cossacks. J. Vereshchynsky proposed to unite the territories inhabited by the Cossacks into the Principality of Zadniprovia, which was part of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the basis of broad autonomy. In addition, the thinker idealized the role of Kyiv as the capital of the future state. It is proved that the ideas of J. Vereshchynsky were popular among the thinkers of the early seventeenth century and were continued in the works of a number of philosophers of that time, in particular S. Pekalid, M. Pashkovsky, S. Sakovych and others. It is established that during the seventeenth and early eighteenth centuries, the development of the ideas of autonomy was associated with the existence of the Hetmanate State and the system of treaties concluded with the Moscow Tsar, the Polish King or the Turkish Sultan, which defined the powers of the Hetman, officers, ordinary Cossacks, and regulated the sphere of finance, economy, and justice. In other words, the classic version of autonomy was realized, but it did not have a clear legal expression. In the nineteenth century, state and legal thought intensified and, in parallel with the idea of autonomy, the concept of federalism was formed, which was directly a set of legal features of the organization of power. In our opinion, the first half of the nineteenth century.

Key words: autonomy, state and legal thought, Y. Vereshchynsky, idea of the state, Hetmanate.